

УДК 340.0:340.1

ПІДХОДИ ЩОДО РОЗУМІННЯ НЕОБХІДНИХ ПІДСТАВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Каленіченко Л. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ

Анотація У статті уточнено існуючу у навчальній та науковій юридичній літературі термінологію, яка використовується вченими-правознавцями під час характеристики підстав юридичної відповідальності, сформульовано поняття «підстави юридичної відповідальності». Репрезентовано у межах вузького (класичного) та широкого підходів до розуміння сутності досліджуваного явища, точки зору стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, фактична підстава юридичної відповідальності, юридична підстава юридичної відповідальності, процесуальна підстава юридичної відповідальності, підстави юридичної відповідальності.

Аннотация В статье уточнено существующую в учебной и научной юридической литературе терминологию, которая используется учеными-правоведами при характеристике оснований юридической ответственности, сформулировано понятие «основания юридической ответственности». Представлены в пределах узкого (классического) и широкого подходов к пониманию сущности исследуемого явления, точки зрения относительно необходимых оснований юридической ответственности.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, фактическое основание юридической ответственности, юридическое основание юридической ответственности, процессуальное основание юридической ответственности, основания юридической ответственности.

Annotation The article specified in the existing educational and scientific literature, legal terminology used by jurists in the characteristics grounds of legal liability, formulated the concept of «reasons of legal liability». Represented within a narrow (classical) and broad approaches to understanding the essence of the phenomenon, perspective on necessary grounds for legal liability.

Key words: responsibility, legal responsibility, the actual basis of legal liability, the legal basis of legal liability, legal liability procedural grounds, grounds of legal liability.

До актуальних проблем науки теорії держави і права, на наш погляд, справедливо віднести теорію юридичної відповідальності, яка включає в себе такі питання зазначеного правового явища, як поняття, сутність, природа, ознаки, види, підстави виникнення, настання, виключення, звільнення, обмеження, механізм реалізації та інше.

Кожен із аспектів (елементів) теорії юридичної відповідальності має власну проблематику, зміст і значення в умовах розбудови правової держави в Україні. Актуальність зазначених та інших складових теорії юридичної відповідальності, з однієї сторони, обумовлена актуальністю інституту юридичної відповідальності, а, з іншої, - важливістю теоретичного осмислення сутності різних її аспектів.

Одним із елементів складного комплексного правового явища юридичної відповідальності є підстави її настання. Динаміка розвитку юридичної відповідальності та окремі аспекти її практичної реалізації безпосередньо пов'язані з категорією «підстави юридичної відповідальності» [1, с. 3]. Тобто, підстави юридичної відповідальності певною мірою обумовлюють реалізацію юридичної відповідальності, забезпечують досягнення її мети, виконання завдань.

У юридичній науковій літературі юридичну відповідальність як окреме правове явище досліджували у своїх роботах: Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова, Н. А. Берлач, В. І. Борисова,

І. Л. Бородин, В. К. Гришук, В. А. Гуменюк, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Д. А. Ліпінський, М. Б. Мироненко, А. Ф. Мота, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, С. Н. Приступа, І. А. Сердюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. В. Ткаченко, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін.

Однак, у межах проблеми підстав юридичної відповідальності і на сьогодні у юридичній науковій літературі існує певна термінологічна неточність та розрізненість у думках.

У зв'язку з цим, у науковій статті автор поставив за мету уточнити існуючу у навчальній та науковій юридичній літературі термінологію, яка використовується вченими-правознавцями під час характеристики підстав юридичної відповідальності, уточнити поняття «підстави юридичної відповідальності», класифікувати різноманіття, існуючих точок зору стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності у юридичній загальнотеоретичній літературі.

Аналіз навчальної та наукової загальнотеоретичної літератури дає підстави стверджувати, що під час характеристики підстав юридичної відповідальності вчені-правознавці використовують різну термінологію.

Так, О.В. Петришин, А.М. Шульга під час виокремлення та аналізу підстав юридичної відповідальності використовують термін саме «підстави юридичної відповідальності» [2, с. 256; 3, с. 403], О.Ф. Скакун, А. Ю. Олійник – «підстави

притягнення до юридичної відповідальності» [3, с. 479; 4, с. 158], Л.А. Луць – «підстави застосування юридичної відповідальності» [5, с. 355].

Звернімо увагу на те, що вищезазначені вчені-правознавці під підставами юридичної відповідальності (підставами притягнення до юридичної відповідальності, підставами застосування юридичної відповідальності) розуміють у загальному виді певну сукупність обставин, за наявності яких застосування юридичної відповідальності є можливим [2, с. 256]; сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою [3, с. 479].

Існує точка зору, згідно з якою дефініції «виникнення юридичної відповідальності» та «притягнення до юридичної відповідальності» вважаються не тотожними. На думку прихильників такої позиції, «виникнення юридичної відповідальності зумовлюється фактом правопорушення, який містить передбачений законом склад злочину (проступку)». Натомість «притягнення до відповідальності означає правову можливість дії (процесу), яка полягає у застосуванні нормативно-правових приписів (санкцій) щодо правопорушника». Виникнення юридичної відповідальності є моментом, а притягнення до неї – процесом [6, с. 267].

При цьому під час безпосереднього аналізу підстав виникнення юридичної відповідальності та підстав притягнення до юридичної відповідальності автори вищезазначеної точки зору звертаються до загальноприйнятої термінології теорії юридичної відповідальності і визначають їх як «підстави юридичної відповідальності» [6, с. 267-270].

М. Д. Шиндяпіна, аналізуючи підстави юридичної відповідальності, зазначає, що в юридичній літературі розрізняють поняття підстав юридичної відповідальності, умов і передумов цього правового явища. При цьому, авторка визначає умову як початкову обставину, наявність якої створює можливість виникнення інших елементів. Передумова, на думку вченої, являє собою елемент, поява якого залежить від наявності умов. Це наступний після умов елемент у логічній схемі, який обумовлює підставу. Підстава є кінцевим і останнім елементом у логічній схемі елементів, які детермінують і обумовлюють появу конкретного явища [7, с. 94]. З зазначеного, маємо підстави схематично визначити взаємозв'язок умови, передумови і підстави у такому вигляді: умова – передумова – підстава. Разом і з цим, вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що умова є початковою обставиною, а отже, підстави юридичної відповідальності тісно пов'язані з її обставинами.

У цьому контексті звернімо увагу на етимологічне значення слова «підстава». Д. М. Ушаков, С. І. Ожегов визначають підставу як причину, достатній привід, який виправдовує щонебудь; початок існування, момент виникнення чогонебудь; істотна частина, відношення або умова, що породжує яке-небудь явище [8; 9, с. 397]. Таке розуміння етимології слова «підстава», на нашу думку, підтверджує висновок про те, що підстави юридичної відповідальності тісно пов'язані з її обставинами (умовами).

Враховуючи вищевикладене, ми погоджуємось із І. О. Кузьміним у тому, що підстави виникнення правової відповідальності, по суті, визначають «відправні точки» втілення в життя цього правового явища як обов'язкова умова його реалізації [1, с. 3]. Інакше кажучи, підстави юридичної відповідальності є її обставинами (умовами), які обумовлюють реалізацію зазначеного правового явища. Підстави юридичної відповідальності тісно пов'язані з певними обставинами (умовами), при наявності яких юридична відповідальність стає можливою.

У загальнотеоретичній науковій літературі існують різні точки зору стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності.

В. С. Петров, Л. С. Явич, В. Н. Хропанюк необхідною підставою юридичної відповідальності визначають правопорушення (склад правопорушення) [10-12]. А. М. Шульга такого роду позицію відносно необхідних підстав юридичної відповідальності визнає класичною точкою зору, вузьким підходом до розуміння підстав юридичної відповідальності [13, с. 403]. Автор наголошує на тому, що у широкому значенні підставами юридичної відповідальності є нормативна, фактична, процесуальна підстави [13, с. 403].

Колектив авторів під керівництвом В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової стверджують, що юридична відповідальність можлива лише тоді, коли існують фактичні, юридичні та процесуальні підстави для її виникнення [14, с. 22].

Під фактичними підставами вчені-правознавці розуміють ті життєві обставини (юридичні факти), з наявністю яких норми права пов'язують настання юридичної відповідальності. Ними є наявність у діянні особи складу правопорушення [14, с. 22]. До числа юридичних підстав вони відносять «правові норми, які містять необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки поведінки, що кваліфікується як правопорушення, а також перелік санкцій, що можуть застосовуватися до правопорушників» [14, с. 23]. Натомість, процесуальною підставою юридичної відповідальності, на думку авторів, є рішення уповноваженого суб'єкта (юридичний акт) про застосування до певного правопорушника конкретних заходів юридичної відповідальності, ухвалене з додержанням необхідної процедури [14, с. 24].

Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко необхідними підставами юридичної відповідальності визнають фактичну та юридичну підстави [15, с. 40].

При цьому автори зазначають, що фактичною підставою негативної юридичної відповідальності виступає правопорушення, що характеризує сукупність ознак, які утворюють його склад. Юридичною підставою є норма права та відповідний правозастосовний акт, у якому компетентний орган встановлює конкретний обсяг та форму примусових заходів до конкретного правопорушника [15, с. 40].

Аналіз викладених точок зору стосовно підстав юридичної відповідальності, дає можливість стверджувати, що, на відміну від колективу авторів під керівництвом В. Я. Тація, А. П. Гетьмана та В. І. Борисової, Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко не

виокремлюють як окрему самостійну підставу юридичної відповідальності процесуальні підстави (правозастосовний акт). Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко правозастосовний акт визнають складовою юридичної підстави цього правового явища.

В. В. Оксамитний зазначає, що підставою настання юридичної відповідальності є: «факт скоєння протиправного діяння, нормативний акт, положення якого встановлюють можливість покладення юридичної відповідальності; акт правозастосування, яким вирішується конкретна справа, пов'язана з правопорушенням» [16, с. 480]. Схожої точки зору дотримується В. В. Глушенко, на його думку «підставами юридичної відповідальності одночасно виступають: 1) норма права; 2) юридичний факт правопорушення; 3) правозастосовний акт, який конкретизує юридичну відповідальність ...» [17, с. 351].

М. В. Вітрук зазначає, що у юридичній літературі виокремлюється декілька підстав юридичної відповідальності: 1) нормативно-правова; 2) фактична; 3) процесуально-правова [18, с. 184].

Нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності, на думку автора, є закріплений нормами законодавчого акту склад правопорушення, відповідні види і заходи юридичної відповідальності та інші умови, які необхідні для практичної їх реалізації (уповноваженні суб'єкти застосування заходів юридичної відповідальності, необхідні процедури та ін.) [18, с. 184].

Фактичною підставою юридичної відповідальності є скоєння правопорушення, склад якого передбачений законом [18, с. 185].

У свою чергу процесуальною підставою юридичної відповідальності є рішення компетентного органу публічної влади та його посадових осіб про призначення конкретного заходу юридичної відповідальності, прийняте з дотриманням законної процедури [18, с. 185].

На думку М. Д. Шиндяпіної, підставу юридичної відповідальності складають єдність фактичної та юридичної підстави [7, с. 90]. Тобто, до необхідних підстав юридичної відповідальності вчена відносить фактичну та юридичну підстави.

Під фактичною підставою авторка розуміє скоєння правопорушення, а в деяких випадках об'єктивно протиправного діяння. Юридичною підставою, на думку М. Д. Шиндяпіної, є правова норма, яка встановлює юридичну відповідальність за скоєне діяння [7, с. 90].

І. О. Кузьмін необхідними підставами юридичної відповідальності визнає матеріальну, фактичну, процесуальну підстави. Автор визначає матеріальні підстави юридичної відповідальності як норми права, що закріплюють заходи державного примусу у вигляді позбавлень особистого, майнового або організаційного характеру (покарання), які становлять основний зміст юридичної відповідальності [1, с. 8].

Фактична підстава юридичної відповідальності, на думку І. О. Кузьміна, являє собою конкретне протиправне діяння фізичної чи юридичної особи (юридичний факт) [1, с. 8].

У свою чергу, процесуальна підстава юридичної відповідальності являє собою акт застосування права (юридичний факт), який індивідуалізує обов'язок притерпіти заходи примусу у вигляді певних позбавлень для конкретної особи за скоєне протиправне діяння [1, с. 8].

Таким чином, зважаючи на все вищевикладене, вважаємо за доцільне зазначити, що погляди стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності можна згрупувати у такі базові підходи.

Перший підхід – вузький (класичний). Прихильники цього підходу вважають, що для виникнення та притягнення до юридичної відповідальності необхідна фактична підстава. При цьому у межах такого підходу немає єдиної точки зору стосовно форми фактичної підстави: одні вчені вважають, що необхідною підставою юридичної відповідальності є правопорушення (склад правопорушення) [10-12; 13, с. 403]; на думку, інших – фактичною підставою юридичної відповідальності, окрім, скоєння правопорушення, в деяких випадках є і об'єктивно протиправне діяння [7, с. 90; 19, с. 39-44].

Другий підхід – широкий, його прибічники виокремлюють фактичну і юридичну підстави юридичної відповідальності [15, с. 40] або фактичну, юридичну та процесуальну підстави [14, с. 22-24; 18, с. 184]. Звернімо увагу на те, що вчені-правознавці, які відстоюють точку зору фактичної та юридичної підстави у межах юридичної підстави розрізняють нормативну (норму права) та процесуальну (правозастосовний акт) складові.

Аналіз вищевикладених точок зору стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності дає підстави стверджувати, що всі вони є методологічно виваженими, такими без яких, як правило, практична реалізація юридичної відповідальності є частково можливою або не можливою взагалі.

У підтвердження зазначеного висновку вважаємо за доцільне зазначити, що прихильники вузького (класичного) підходу до розуміння підстав юридичної відповідальності пов'язують її практичну реалізацію з наявністю правопорушення (складом правопорушення) або об'єктивно-протиправного діяння. Аналіз сутності та змісту цієї підстави дозволяє стверджувати, що встановлення факту вчинення правопорушення, тісно пов'язано з такою правовою формою діяльності держави, як правозастосування. У свою чергу стадіями правозастосування є встановлення фактичної основи справи, встановлення юридичної основи справи, вирішення справи [13, с. 330]. Тобто, у змісті фактичної підстави юридичної відповідальності містяться три складові (фактична, юридична, процесуальна), які прихильники широкого підходу до розуміння підстав юридичної відповідальності виокремлюють нарізно.

Таким чином, підсумовуючи все викладене у науковій статті, маємо підстави зробити висновки.

Підстави юридичної відповідальності являють собою сукупність обставин (умов), при наявності яких юридична відповідальність стає можливою.

У юридичній науковій і навчальній загальнотеоретичній літературі немає єдності у поглядах стосовно необхідних підстав юридичної

відповідальності. Різноманіття, існуючих точок зору стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності можна згрупувати у вузький (класичний) та широкий підходи до розуміння необхідних підстав досліджуваного явища. На думку прихильників вузького (класичного) підходу, для виникнення та притягнення до юридичної відповідальності необхідна лише фактична підстава. Прихильники другого (широкого) підходу до розуміння необхідних підстав юридичної відповідальності виокремлюють фактичну та юридичну підстави або фактичну, юридичну, процесуальну підстави.

Вузький (класичний) та широкий підходи до розуміння необхідних підстав юридичної відповідальності є близькими за своєю сутністю та змістом. Прихильники вузького (класичного) підходу зміст фактичної підстави юридичної відповідальності пов'язують із наступною тріадою її складових (фактичною, юридичною, процесуальною), які прихильники широкого підходу до розуміння підстав юридичної відповідальності виокремлюють нарізно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьмин И. А. Основания возникновения юридической ответственности как общетеоретическая проблема: подходы и суждения / И. А. Кузьмин // Сибирский юридический вестник. – № 4 (59). – 2012. – С. 3–10.
2. Теория государства и права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права : Підручник / Скакун О.Ф. – 4-те видання допов. і перероб. – К. : Алерта, 2014. – 524 с.
4. Олійник А.Ю. Основы истории и теории государства и права : навчальний посібник / Олійник А.Ю. – К. : «Центр учбової літератури», 2015. – 200 с.
5. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : [навчально-методичний посібник (за кредитно-модульної системою)] / Луць Л.А. – К. : Атіка, 2013. – 412 с.
6. Теория государства и права: навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін]. – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 348 с.
7. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / М. Д. Шиндяпина. – Москва, 1996. – 210 с.
8. Толковый словарь русского языка в 4-х т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://slovoonline.ru/slovar_ushakov/
9. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / С. И. Ожегов. – Екатеринбург : Урал-Советы, 1994. – 800 с.
10. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. Н. Хропанюк; под ред. В.Г. Стрекозова – 3-е изд., доп., испр. – М. : Интерстиль : Омега-Л, 2006. – 377 с.
11. Григонис Э. П. Теория государства и права : курс лекций / Э. П. Григонис. – СПб : Питер, 2002. – 320 с.
12. Общая теория государства и права в 2-х томах / Отв. ред. В. С. Петров и Л. С. Явич. – Т. 2: Общая теория права. – Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 416 с.
13. Теория государства и права : навчальний посібник для студентів, які навчаються за напрямом підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / [А.М. Шульга, Л.В. Новікова, В.І. Сідоров та ін.]; за ред. А.М. Шульги. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – 464 с.
14. Проблемы правовой ответственности: моногр. / Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, Л.М. Баранова та ін.; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – 348 с.
15. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / [кол. авторів]: за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2009. – 216 с.
16. Оксамытний В. В. Теория государства и права : Учебник для студентов вузов / В. В. Оксамытний. – М. : Изд-во «ИМПЭ-ПАБЛИШ», 2004. – 564 с.
17. Глущенко В. В. Теория государства и права: системно-управленческий подход / Глущенко В. В. – Железнодорожный: крылья, 2000. – 415 с.
18. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Витрук Н. В. – М. : Норма, 2009. – 259 с.
19. Кузьмин И.А. Объективно-противоправное деяние как основание юридической (безвиной) ответственности / И. А. Кузьмин // Вестник Омского университета Серия (Право). – № 1 (26). – 2011. – С. 39–44.